

Ruziyə QULİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
E-mail: ruzuya.zaman.55@bk.ru

KLASSİK AZƏRBAYCAN MƏSNƏVİLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ BAŞLANGIC: BAHARİYYƏLƏR

Açar sözlər: ədəbiyyat, klassik ənənələr, Azərbaycan, məsnəvi, bahariyyə

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi başlanğıcın tərkib hissələrindən biri də bahariyyələrdir. Bahariyyələrin süjet xətti ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da hadisələrin inkişafı üçün məntiqi zəmin yaradır.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” və Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” məsnəviləri üzərində ədəbi təhlillər aparılmışdır. Bu ənənə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı örnəklərindən başlayaraq XVII əsrə qədər davam etmişdir.

Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini əks etdirən bahariyyələr təkcə bədii baxımından deyil, eyni zamanda Azərbaycan flora və faunasının öyrənilməsində də qiymətli elmi mənbədir.

Klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış bahariyyələr baharın təsvirinə həsr edilmiş bədii nümunələrdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının başlanğıc hissəsində baharın təsviri şairin daxili aləmini hiss və duyğularını ifadə etmək vasitəsi kimi verilmişdir:

Ey bağban, sən şənlik düzəlt,
Güllər gəldi, bağın qapısını aç!
Nizami səhər bəndindən (qurtulub) bağa gəlmişdir,
Sən bostanı Çin ipəyi ilə bəzə,
Sən bənövşənin telini bur,
O sərxoş nərgizin başını yuxudan oyat.
[6, 75]

Böyük sənətkar yazıb-yaradacağı yeni əsəri bahar çiçəkləri ilə müqayisə edərək maraqlı bir bənzətmə yaradır. Qönçə hələ açılmayıb, dodağından süd iyi gəlir. Qızılgülün ağzından qönçəyə ətir vurmaq gərəkdir. Ucaboy sərv hələ qanadını açmayıb. Qumrunun xəbəri yoxdur ki, budaqlar yamyaşılıdır:

Qönçənin dodağından hələ süd iyi gəlir,
Qızılgülün ağzından ona ətir vur.

Ucaboy sərvini qanadını aç, düzəlt,
Qumruya xəbər ver ki, budaqlar yaşillanıb.
[6, 75]

Məlum olduğu kimi klassik Şərq ədəbiyyatında gül və bülbül obrazları zaman-zaman öz dəyərini itirməmişdir. Nizami Gəncəvi də bu obrazları ustalıqla təqdim edir:

Bülbülə gizlicə bir müjdə göndər,
Ki, gülün beşiyi yenə meyxanəyə döndü.
Yaşılığın üzündən toz-torpağı yu,
Lacivərd ancaq yumaqla parıldayar.

Qan lalənin ürəyində cuşə gəldi,
Aşağı sal, qanını torpağa hopdur.
[6, 75]

Şair yeni bir əsər yaratmaq istəyir. Elə bir əsər ki, indiyə qədər yazılmayıb. Ancaq məlum olan tarixi fakt və hadisələri zamanın toz-torpağından ayırmaq lazımdır. Bu əsər adi çəmənlik deyil, orda bağı qana dönmüş lalələr də var. Yəni İskəndərin apardığı qanlı müharibələr təsvir olunacaq. Lalənin qanını torpağa hopdurmağın anlamı isə odur ki, dünya zor gücünə deyil, elm, hikmət yolu ilə xilas ola bilər. Gördüyümüz bu bahariyyə baharın təsviri olmaqla qalmır, eyni zamanda dünya fatehi İskəndərin şanlı döyüşlərindən soraq gətirir.

“İskəndərnamə” məsnəvisində güllər, çiçəklər bir-biri ilə ahəngdar şəkildə qarşılaşdırılır və ilahi bir mənərə yaranır. Burada çox güclü metafora görürük. İnsana aid keyfiyyətlər rənglər vasitəsi ilə güllərə, çiçəklərə köçürülür.

Nizami əsərlərinin ilahi dəyəri, sonsuz qüdrəti ondadır ki, o, Uca Tanrının yaratdığı ecazkar rəngləri dəyişməyi bacarır. Sözlər vasitəsi ilə nəstərən (itburnu R.Z.) gülünün ağarmış saçları söyüd kölgəsindən qara rəng alır. Yəni qədim əfsanələr yeniləşir və yeni biçimdə təqdim olunur:

Sən nəstərənin ağarmış saçına
Müşklü söyüd kölgəsindən qaralıq ver.
[6, 76]

Nizami Gəncəvi söz bağına qədəm basanda güllər-çiçəklər canlanır. Gülnarın dodaqları şərabla islanır, xeyri adlanan çiçək torpağı qızıla döndərir. Ərgəvan isə yasəmənə salam göndərir. Çünki ərgəvanın rəngi qırmızı, səmənin rəngi bənövşəyidir. Bənövşəyi rəng qəm-kədəri, qırmızı isə sevinci, qələbəni ifadə edir. Şair yenicə göyərmiş körpə güllərə nəzər salır, onlara xoş üzlə salam verir. Axı Nizami ilhamı axar sudur. Söz bağçası bu suya təşnədir:

Gülnarın dodaqlarını şərabla islat,
Torpağı xeyri çiçəyi ilə qızıla döndər.
Sən ərgəvanın salamını səmənə çatdır,
Ayar suyu sən güllüyə yönəlt.
Körpə güllərə bir də nəzər sal,
Bu nazənin sahəyə sən xətt çəkmə.

Sən yaşıl reyhanlardan dəstə bağla,
Uca sərvən başına sanc.
[6, 76]

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisindən gətirdiyimiz bu nümunələr baharın təsviri ilə yanaşı, eyni zamanda şairin yazmaq istədiyi yeni əsərə münasibətini də ifadə edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında baharəyyələrdən danışarkən Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” məsnəvisindəki “Sifəti-gülşəni bahar”, yəni “Bahar gülşəninin təsviri” adlı bahariyyəni xüsusi qeyd etməliyik. Bu lirik parçada Azərbaycan təbiətinin bütün gözəllikləri ustalıqla tərənnüm olunur. Uca Tanrının yaratdığı ilahi rənglər-güllər-çiçəklər, cəh-cəh vuran quşlar, əlini göylərə qaldıran uca çinarlar, cürbəcür meyvə ağacları, bir sözlə, cəmi məxluqat sevinci içərisindədir. Çünki bahar gəllmiş, torpaq oyanmışdır. Qarlı-covğunlu qış öz yerini güllü-çiçəkli yazı vermişdir:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
[10, 219]

Bahar gəldiyindən yer üzü yamyaşıl libas geymiş, sərvin ağacının ətəyindən sular axır, fəxtə (çöl göyərçini) su üstündə oxuyur.

Maraqlıdır ki, Xətai quşların oxuduğu nəğməni ilk dəfə olaraq şeirə gətirmiş, bu da əsərin təbiiliyini və canlılığını qat-qat artırmışdır:

Yer geydi qəbaya – xizrpüşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.
Sərvin yenə dutdu damənin su,
Su üstə oxudu fəxtə gu-gu.

[10, 219]

Quşların xoş səsindən cənnətdəki qönçələr açılır, güllər gülür. Çəmən sevinc içindədir. Bülbül yenə hicran nəğməsi oxuyur. Neysan buludundan yağan yağış damlları dəryada dürrə çevrilir:

Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryada dür oldu abi-neysan.

[10, 219]

Şah İsmayıl Xətai qələmində Azərbaycan təbiətin bütün ecəzkarlığı ilə göz önündə canlanır. Bahariyyədə Yer ilə Göy həmahəngidir. Alma ağacının kölgəsi buludda gizlənmiş Aya tənə edir, bahar buludu yerə göz yaşsı səpir. Bülbüllər dayanmadan nəğmə oxuyur. Lalə gül ləçəkləri üstündə mey düzəldib, turac gül yarpağını kitab kimi vərəqləyir:

Alma ağacı dibində sayə,
Tən eylər idi bulutda ayə.
Yaşın yerə tökdü əbri-neysan,
Bülbüllər oxudu səd-hezaran.
Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,
Turrac kitab oxur təbəqdə.

[10, 220]

Xətai bahariyyədə hər quşu öz dili ilə danışdırır. Qumrular ağacda “qum-qum”deyir. Bu səslə qumru sözünün etimologiyasını da açmaq mümkündür. Deməli, quşlara çıxardığı səslərə görə adlar verilib.

Xətai şeirində güllər-çiçəklər, ağaclar, quşlar, heyvanlar – təbiətdə hər nə varsa, hamısı canlıdır. Hərə öz dilində danışır və çox qərībədir ki, bütün bu canlılar arasında daxili bir əlaqə, gözəgörünməz harmoniya, ilahi ahəng var. Hamısı bir-birini tamamlayır. Qumrunun səsindən məst olan bənövşə sanki şərəb içib. Şax üstündə duran qabaqlar qu quşunun gərdənini xatırladır. Yuvadan körpə, ətəbala quşların ünü-səsi gəlir. Quşların səsi məktəb uşaqlarının səsini xatırladır.

Qum-qum der idi ağacda qumri,
Məst oldu bənövşə içdi xəmrə.
Şax üstə qabaqlar hali,
Qu gərdənindən verir misali.
Quş beççələri ünü yuvadən
Məktəb ünü tək gəlir həvadən.

Şairin müşahidə qüdrəti o qədər güclüdür ki, təbiətdə gördüyü hər şeyi öz keyfiyyətinə görə mənalandırmağı bacarır. Bildiyimiz kimi nilufər (su zanbağı) suyun içində bitir, yarpaqları köynəyi xatırladır. Çinarın yarpaqları isə dua edən insanın göyə açılmış əllərinə bəzəyir. Çinar əllərini açıb rəqs edir. Gül yarpaqları isə şabaş kimi səpələnir:

Nilufər açıldı suyə girdi,
Pirahənini başına sardı.
Çinar əlini çü rəqsə açdı,
Gül xırda zərin şəbaşə saçdı.

[10, 220]

Bahariyyədə ağacların, güllərin hamısı haqqında dəqiq məlumat verilir. Məs. giləs ağacının təsvirinə baxaq:

Gilas ağacı dibində mahüm,
Gün mah idi dər miyani-əncüm.

[10, 220]

Bildiyimiz kimi giləsin çiçəkləri ağdır. Salxım-salxım olan ağ çiçəklər səmadaki ulduzları xatırladır.

Xətainin müşahidələri o qədər canlı və həyatidir ki, bu təsvirləri oxuyarkən göz önündə ücsüz-bucaqsız bir çəmənzar canlanır. Şair insana aid xüsusiyyətləri təbiət üzərinə köşürməklə güclü metafora yaradır. Yüz cür libas geymiş bu çəmənazardakı ağ donlu yasəmənlər Musa Peyğəmbərin doqquz möcüzəsindən birini yada salır: “Biz Musaya doqquz aşkar möcüzə (əsa, günəş kimi parıldayan yədi-beyza və s.) verdik”. (Qurani-Kərim, surə 17, ayə 101). Yasəmən ağacının budağı isə Musanın əli kimi parıldayır:

Yüz dürlü qəba deyib çəmənlik,
Ağ donunu geydi yasəmənlər.
Şax üstə şükufeyi-şəcərlər
Musa əlindən verir xəbərlər.

[10, 220]

Bahariyyədə qızılgül qönçəsi qumru gözünə bənzədilir. Çəmən o qədər gözəl, o qədər əsrarəngizdir ki, dan yeli toxunmasın deyə qönçə üzünə niqab salıb. Yamyaşıl çəməndə jalələr fələk üstündəki Pərvin ulduzunda qısqanclıq yaradır:

Hər qönçədə vərđi-ərgəvani,
Qumru gözündən verir nişani.
Ta çalmaya dan yeli tapançə,
Yüzünə niqabın örtdü qönçə.
Yaşıl çəmən üstə jalə çin-çin,
Əxzər fələk üstə rəşki-Pərvin.

[10, 220]

Budağın üstündəki bülbül sanki minbərdən xütbə oxuyur. Çəmən hər yanından arxlar axır, nərgiz hələ yuxuludur. Lalə başında tacı oturur. Sünbül saçını daraqla darayıb. Hər yanı ənbər qoxusu bürüyüb. Ahu dağdan enib su içməyə gəlir.

Bahariyyədə Azərbaycan flora və faunası bütün gözəlliyi ilə göz oxşayır. Bağlar al-aşıl geyinib, dağlar başına dumandan ağ ləçək salıb:

Al ilə yaşıl geyindi bağlar,
Ağ ləçəgi sərpe saldı dağlar.

[10, 222]

Əsərdə 22 quşun adı çəkilir və hər birinin əlamətləri göstərir: faxtə, bülbül, durna, laçın, turac, qumru, qu, əndəlib, sərçə, tuti, qırlaquş, turqu, sığırcın, göyərçin, ötkün quşu, qurqura, qaz, sona, kəklil, bayquş, bağıraqara, çalağan.

Qədim təsəvvürlərə görə dünya nəhəng bir öküzün buynuzları üzərində qərar tutur. Torpaq oyananda həmin öküz – yer əjdahası yerin altından çıxır. Günəşi görə kimisi əjdahanın buynuzu sınır:

Çıxdı Günəşə Yer əjdahası,

Buynuzunu saldı dağ buğası.

[10, 222]

Xətai gül qönçəsini qıza, açılmış gülü isə al duvaqlı gəlinə bənzədir:

Gül düxtərinin ərusi yetmiş,

Gülgün duvağın başına örtmüş.

[10, 222]

Ahular öz quzusunu doydurub yuxuya verir, balasının gözündən oğurlanıb ot dalınca gedir:

Ahu quzu doyurub uyutdu,

Oğurlanıb özü ota getdi.

[10, 222]

Məsnəvilərdəki bahariyyələrin Azərbaycan təbiətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, eyni zamanda ədəbiyyat tariximizin inkişaf mərhələlərini əks etdirmək baxımından da qiymətli elmi mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cildə, III cild, Bakı, 2009
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi[Müxtəsər], İki cildə, I c, Bakı, 1943
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cildə, I c, Bakı, 1960
4. Azadə R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları [XII-XVII əsrlər], Bakı, 1975
5. Babayev Baba. Klassik ədəbiyyatda bahariyyələr. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2000
6. Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”
7. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı – Tehran, 1997
8. Əhmədağa Əhmədov. Nizami elmişünas. [IV nəşr] Bakı, 2024
9. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
10. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
11. Şah İsmayıl Xətai. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005.

Рузия КУЛИЕВА

Доктор философии по филологии

БАХАРИЙЯ В КЛАССИЧЕСКОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: литература, классическая традиция, Азербайджан, маснави, бахарийя

Одним из основных видов заглавий в классической Азербайджанской литературе являются бахарийя. Несмотря на то, что бахарийя в прямую не связаны с сюжетом произведений, но они способствуют развитию хода происходящих, событий.

В данной статье были проведены литературные толкования на основе произведений «Искендернаме» Низами Гянджеви и «Дахнаме» Шаха Исмаила Хатаи. Данная традиция существовала с XII века по XVII в классической Азербайджанской литературе.

Бахарийя отражающие красоты природы Азербайджан, также ценны как источники в изучении фауны и флоры нашей родины.

BAHARIYYA IN A CLASSICAL AZERBAIJANI LITERATURE
SUMMARY

Key words: literature, classical traditions, Azerbaijan, masnavi, bahariyya

One of the main kinds of introduction in Azerbaijani classical literature is the bahariyya. Although, they directly not be connected with matters of works, but have great impact to development literary activities.

In this article have been researched the literary significance based on ‘Iskendername’ of NizamiGanjavi and ‘Dahname’ of Shah IsmayilKhatai. This tradition was during from XII century till XVII in Azerbaijani literature.

Bahariyya which can describe the natural possibilities of Azerbaijan, also as a source in study of plant and animal sorts.

Daxil oldu: 25.11.2024-cü il